

Алла Кравченко

КРАВЧЕНКО Алла Петрівна — кандидат юридичних наук, асистент кафедри гуманітарних та соціально-економічних навчальних дисциплін Полтавського юридичного інституту Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Сфера наукових інтересів — філософія та антропологія права.

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПРИНЦИП ПРАВА ЯК МЕХАНІЗМ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІДЕЙ ГУМАНІЗМУ

У статті аналізується правовий процес регулювання соціального буття основою якого є дійсні гуманістичні ідеали і цінності.

Ключові слова: *антропологічний принцип права, гуманізм, людина, право, правова система, принцип. Свобода, цінності.*

Філософське осмислення гуманістичного підходу в праві не обмежується розумінням його онтологічних основ лише в антропології. Воно передбачає широкий культурологічний аналіз сутності гуманізму. Ця сутність включає в себе всю соціокультурну сферу буття людини разом із її природними основами.

Центральною ідеєю гуманізму є визнання *самоцінності* людини і її *свободи*. Ця ідея нерозривно пов'язана із внутрішньою діалектикою свободи, яка розгортається у проблемному просторі свободи і свавілля, свободи і рівності, свободи і відповідальності. Це, по суті, єдина форма соціального буття, яка спроможна в дійсності за допомогою дійсних засобів утвердити самоцінність кожної людини, а відтак — багатьох і усіх.

Свобода як сутність є не біологічною, а соціальною характеристикою людини, глибинним сенсом людського буття, без якого вона втрачає в кінцевому рахунку свою суб'єктивність. Утративши можливість самовизначення, людина перестає бути людиною.

Свобода є головною з тих підвалин суспільства, на яких воно здійснює свою самоорганізацію. У цілому людина не є вільною від умов, проте вони не детермінують її повністю. Власне людське буття починається лише там, де закінчується будь-яка однозначна й остаточна визначеність і, проявляється, додаючись до природно-біологічної здатності людини, особистісна настанова. Від неї залежить (у певних межах), чи поступиться вона умовами. Тобто свобода розуміється не як недермінованість узагалі, а як свобода по відношенню до конкретної ситуації, умов. Людина здатна піднятися над умовами і таким чином увійти до людського виміру. Особистісне буття людини й означає свободу — свободу стати особистістю через співвідношення визначення і самовизначення, свободи і необхідності.

Ефективна самоорганізація суспільства потребує упорядкування свободи. Найпотужнішим її засобом є право (у поєднанні з державою). Саме воно і вказує розумну міру свободи. Право проводить межу між діяннями, які сприяють нормальному життю суспільства і такими, що перешкоджають йому, визначаючи найбільш небезпечні з числа останніх як злочинні. Визнання суспільством прав і свобод особи потребує їхнього позитивування (перетворення на основні права, закріплені Конституцією).

У сучасному правознавстві один з найпоширеніших поглядів на право полягає в тому, що *воно є нормою свободи*. Автономія й самодостатність, тобто особиста свобода, входять до числа найвищих пріоритетів, виражених у правових приписах. Свобода як вибір передбачає відповідальність. Це продуманість, уваженість, обґрунтованість рішень, урахування всіх обставин і можливих наслідків, готовність відповідати за свої вчинки. У прагненні до відповідальності знаходить свій вираз особистість.

Вона не перекладає відповідальність за свої вчинки на інших, а повністю бере її на себе. Таким чином, відповідальність як здатність здійснювати свідомий вибір і відповісти на нього є необхідною умовою свободи і формою її прояву. Можна сказати, що сутність свободи полягає в її зв'язку з відповідальністю.

Право забезпечує регулювання соціального буття основою якого є дійсні гуманістичні ідеали. Гуманістичний підхід репрезентує практичну єдність сутності і існування в реальному бутті людини, інтеграцію духовного досвіду людства, єдність всезагальної потенції світу і потенціалу людини. *Антропологічний принцип у праві є визначальним механізмом трансформації ідей гуманізму.* Це єдино можлива форма, що спроможна в дійсності за допомогою певних засобів утвердити самоцінність кожної людини із теоретично обґрунтованої віртуальності в здійснення правової реальності. Цим самим він є головним ціннісним виміром втілення гуманізму в реалії існування людини у правовому просторі.

В основі реалізації антропологічного принципу у філософії права покладено ідею людини як цінності у праві. Право по своїй суті ціннісно-антропологізоване. Чому так? Цінності можуть бути тільки надбанням самої людини, створюватися тільки людьми. Тільки люди можуть обирати ту або іншу цінність, або не обирати ніяку, віддавши себе течії подій і обставин. Те, що обирають люди, що роблять для себе смыслом, через що відчувають себе людьми, залежить від їх суб'єктивного людського рівня. Цінність — це те, через що люди відчувають себе мірилом людського в людині. Людність ця безпосередньо проявляються через духовне життя людини. Адже дух — це ідеальна форма буття сутнісних сил людини у їх цілісності. Дух складається з трьох основних моментів людського світовідношення: воління, чуття і пізнання.

У залежності від того, якому з цих моментів надається більше значення, можна виділити три типи духовності людини і суспільства: моральну, етичну і пізнавальну.

При гармонійному розвитку духовності всі її форми розвинуті рівномірно, взаємоузгоджуються між собою.

Коли цієї гармонії немає, то ці форми втрачають взаємодію, перетворюються на автономні сфери діяльності чи навіть протиставляються одна одній. Людина, при цьому, відчуває великий духовний дискомфорт тому, що примушена стверджувати одні цінності шляхом знехтування всіма іншими. Духовне життя — це конкретний спосіб поєднання різних форм духовної діяльності.

Духовне життя, в залежності від способів цього єднання, може бути гармонійним, при цьому взаємоузгодженому поєднанні всіх видів духовної діяльності: частковим, при їх автономності і антогоністичним, коли одна форма духовної діяльності протистоїть іншим.

Пояснимо ці теоретичні положення на прикладах. В історії людства яскравим зразком гармонійності духовного життя є культура і філософія Стародавньої Греції. Життя Сократа втілює у собі цю гармонію. Його теоретичні міркування, етичні погляди і естетичне сприйняття світу відповідали одне одному. Головну тезу своєї філософії — єдність Істини і Добра — Сократ доводив не тільки теоретично (тобто у пізнавальній діяльності), а і практично впливаючи на мораль співрозмовників.

Часткова духовна діяльність проявляється в тім, що людина стає лише спеціалістом, лише функціонером в якійсь сфері діяльності.

Антагоністичне духовне життя остаточно підриває основу духовності — цінність духу — тому, що нищить частину цінностей, замінюючи їх однією. Наш вік дав особливо багато прикладів такого нищення. Коли у концтаборах ставились смертельні медичні експерименти, то це був пошук істини ціною знищення добра і краси; коли у нашій країні під гаслом ідеї соціальної справедливості нищилися люди за свою приналежність до якогось класу, то це було водночас і нищення істин історії, а в решті решт і головної цінності — цінності людського життя.

В умовах антагоністичного духовного життя становище духовної людини трагічне — вона роздирається антагонізмом вищих цінностей. Академік В.Сахаров був одним із провідних теоретиків ядерної зброї і як справжній науковець визнавав цінність наукового пізнання, але збагнувши наслідки своїх досліджень вимушений був зректися наукових цінностей заради інших, моральних цінностей — цінності мирного людства. Можна сперечатись про ефективність таких вчинків, але безперечна духовна цілісність і моральність цієї людини.

Аналізувати стан сучасного духовного життя нашого суспільства — це тяжка справа як з теоретичного боку, так і по тій причині, що це торкається практичних цінностей людей, їх ціннісні орієнтації, тому сприймання теоретичних висновків про стан духовності є водночас проявом власної духовності. Більшість дослідників в галузі духовного життя погоджуються в тім, що головною причиною його кризового стану є занепад моральних цінностей. Тут ми не будемо розглядати соціально-політичних, економічних і інших факторів, що спричинили цей занепад, це доцільніше зробити в інших темах. Обмежимося лише констатацією факту — моральні цінності було принесено в жертву іншим (класовим, економічним, політичним і т.п.), загальні надісторичні по своєму визначенню цінності, на корисність. Таке підкорення загальних цінностей частковим, як ми раніше розглянули, є причина деградації всієї системи ціннісних орієнтацій, що і спостерігається нині.

Виходячи з усіх попередніх теоретичних міркувань, слід вказати єдиний можливий шлях подолання духовної кризи — це шлях практичного утвердження абсолютного пріоритету вищих духовних цінностей, насамперед моральних. Підкреслимо, що тут йдеться саме про практичне утвердження. Як вже згадувалося раніше, цінності неможливо утвердити за допомогою теорії. Скільки б не читалось лекцій, скільки б не друкувалось книжок по етиці, від цього суспільство не стане моральнішим. Цінності утверджуються в практич-

ній діяльності. Особливість моральних цінностей в тім, що не існує якоїсь особливої моральної діяльності, відокремленої від інших форм людської діяльності. Мораль пронизує усі сфери життя, моральному оцінюванню підлягає всяка діяльність. Критерієм цього оцінювання є правило — моральний імператив — основний зміст якого: не роби іншому того, чого не бажаєш самому собі. Як бачимо цей зміст дуже простий, але практично реалізувати його складно, тому що тут йдеться про те, чого людина не повинна робити, тобто, це негативне визначення, але потрібно знати також, що необхідно робити для утвердження моралі. Моральний імператив обмежується лише загальним принципом — не нашкодити, але нічого не говориться про те, що саме повинна робити людина. На це просто не можна дати відповідь, і кожна людина має це вирішувати сама в кожному конкретному випадку, в цьому полягає її особиста воля і відповідальність. Усвідомлення цього — це найбільше, що може дати теорія моралі, все інше — це справа практичного життя.

Виходячи із своїх потреб та інтересів, люди перетворюють навколишню дійсність, наповнюючи існуючі предмети та явища певним змістом. Цей зміст потім стає для них цінністю. Так, потрапляючи в нове правове середовище, людина адекватно реагує на створені умови або відчужується від середовища. За умови зацікавленості суб'єктів у перетворюючій діяльності, всі навколишні предмети та явища набувають для них і для суспільства цінність. У тому числі й право. Тому право за своєю суттю атропологізовано. У його основі перебувають такі цінності як збереження життя, родини, власності, забезпечення безпеки, здобування знань, прийняття рішень тощо.

Цільове призначення права, у цьому зв'язку, полягає в збереженні існуючих цінностей за такими напрямками, як їх закріплення, ієрархізація, перерозподіл і захист цінностей. Окрім того, право має власну цінність, оскільки протистоїть сваволі, є символом свободи, справедливості, формальної рівності.

Але людина відіграє у праві не тільки роль цінності. Вона є носієм права в живому правовому процесі, у житті права. Живою рухомою силою права є правова установка у свідомості людини, у її психологічному інструментарії. Якщо тут обривається ланцюг, обривається увесь правовий процес. Саме тому дуже важлива наявність правової установки у свідомості людини.

Цю проблему досить детально розкрив Л.Й. Петражицький на початку ХХ століття. Існують глибинні психологічні механізми, що обумовлюють нормативну поведінку людини. Психологічна детермінація законослухняного громадянина глибше і дієвіше імперативів державної влади. Проте вона є результатом інтеріоризації правових суспільних цінностей у правосвідомість конкретної особистості.

Антропологічний принцип у філософії права не можна ототожнювати із антропологічним підходом. Підхід ґрунтується на багатьох принципах і методах. У сучасній антропології права, наприклад, репрезентовані **три основні підходи** до визначення людини в їх застосуванні у праві та науках про право: **дескриптивний** (полягає у відокремленні й описі тих морфологічних, фізіологічних та інших рис, які вирізняють людину з-поміж представників інших видів живих організмів); **атрибутивний** (полягає у виокремленні визначальної характеристики людини (атрибуту), яка в результаті визначає і решту її характеристик); **сутнісний** (полягає у спробі розкрити сутність людини і, таким чином, сформулювати універсальну її концепцію).

В основі ж цих підходів, які можуть переплітатися між собою, знаходиться антропологічний принцип філософії права. Завдяки йому у цих теоріях уможливлуються представлення різнорівневого, але, водночас, і більш цілісного образу людини в праві та науках про право.

Крім того, у сучасних підходах до осмислення права можуть існувати різні напрямки, а принцип діє як на початку

так і в кінці розгортання кожного з напрямків. З одного боку, він багатше підходу, бо містить у собі увесь зміст певної теорії, а з іншого — бідніше, бо у теорію (напрямок) входить ряд принципів і методів. Тому — принцип — це вихідне положення, що лежить в основі певної науки чи теорії (підходу), її головний зв'язуючий «стрижень», який діє протягом функціонування усієї системи знання організовуючи її. При його визначенні звертається увага на те, що принцип є ідеєю, основним засадничим, фундаментальним, вихідним, загальним, керівним і відправним положенням, вимогою.

Ознаки найбільш загального характеру принципів права має і антропологічний принцип. Це означає, що він має найвищий ступінь абстракції.

Принцип, за своїм визначенням, є узагальненням тому, що він бере невизначену кількість фактів. Він передбачає застосування певного правила щодо різноманітних випадків, які підлягають правовому регулюванню. Тому, принципи права, як і антропологічний принцип філософії права, є нормативним узагальненням найвищого рівня абстракції.

Дискусійність питання стосовно визначення «принципів права» найбільше стосується того, чи є вони тільки основоположними скеровуючими ідеями і тому достатньо їх вивести із сутності правових норм, чи вони обов'язково повинні бути закріплені в цих нормах? Ми поділяємо думку таких науковців як Г.В. Мальцев, Є.В. Скурко, С.П. Погребняк про те, що принцип права не тотожний поняттю правової норми, оскільки не містить усіх елементів правової норми (гіпотези, диспозиції і санкції). З його допомогою неможливо прямо урегулювати конкретне відношення між суб'єктами права. Проте між ними існує нерозривний зв'язок. Принципи проявляють себе в нормах права, а норми права не можуть не відповідати правовим принципам.

Принципи, порівняно із правовими нормами, характеризуються більшою стійкістю. Вони є ключовою ціннісною

ланкою між змістом об'єктивного права і здійсненням права суб'єктивного. Принципи служать прояву сутності права.

Держава не створює основоположні принципи права, а тільки закріплює їх у юридичних нормах. Норми живуть у текстах законів, чи інших правових актах, а принципи — у свідомості законодавців, суддів та інших суб'єктів правотворення і правозастосування. Принципи знаходять своє підтвердження у юридичних актах. Функціонування і виникнення норм у багатьох випадках відбувається за активним творчим сприянням держави. Принципи ж права залежать від почуття правомірності, яке поступово розвинулось у представників юридичної професії та у звичайних суб'єктів права. Так, наприклад, на відміну від держав з романо-германською правовою системою, де основним джерелом права є закон, в державах англо-американської правової системи основним джерелом права є судовий прецедент, тобто норми, сформульовані судьями в їх рішеннях. Тому антропологічний принцип тут може використовуватися, але він не є обов'язковим для усіх суддів.

У романо-германській правовій системі на перший план висунуті норми і принципи права, які розглядаються як правила поведінки, що відповідають вимогам моралі, перш за все справедливості. Одним із цих принципів є антропологічний принцип філософії права. Юридична наука бачить основне своє завдання в тому, щоб визначити, якими мають бути ці норми і принципи. Починаючи з ХІХ ст. основним джерелом (формою) права в країнах, де панує дана правова система, є закон. Саме закон утворює «скелет» правопорядку, охоплює всі його аспекти, а життя цьому скелету значною мірою додають інші фактори.

У традиційних правових системах провідним джерелом права є звичай, а не закон. На відміну від правових систем країн Заходу, що визнають головну роль держави у створенні норм права (шляхом законодавчої чи судової діяльності), у традиційних правових системах пріоритет у цій сфері на-

лежить самому суспільству. Протягом багатьох століть підвалини правового регулювання країн з традиційними системами становили норми звичаєвого права, що базувалися на традиціях і морально-етичних уявленнях народу. Звичай, який є правилом поведінки, що увійшло у звичку внаслідок багатоваріантового застосування протягом тривалого часу, регулював практично всі сторони життя суспільства. Саме тому тут чітко прослідковується людиномірність права. Тобто, антропологічний принцип філософії права в різних системах проявляється специфічно. Щодо субординації різних шкіл, то у загальній правовій процедурі, у житті права, від його творення до реалізації, певні нібито «конкуруючі» доктрини у дійсності не конкурують, а виконують різні функції. У цьому плані показовим є співвідношення у правовому процесі природного і позитивного права.

Природно-правова парадигма розглядає норми права як похідні від природного порядку речей, передбачає наявність універсальних норм і принципів права онтологічного характеру. Сучасні прихильники природно-правового європейського мислення розкривають сутність права як невстановлену, не конвенційну, безумовну, утілену в «природі» справедливість, як ідеальну, трансцендентальну, екзистенційну істинність людських відносин. Його дійсність зобов'язана не суб'єктивній волі законодавця, а всьому правовому оформленню заданої об'єктивної істини. Тому не кожне юридичне рішення (закон) — законодавче чи суддівсько-адміністративне, будучи формально конкретним, містить у собі право. Основною формою розрізнення права і закону є природно-правова думка з її оцінюючими і пояснювальними підходами до правових явищ. Це оформлення і є способом його існування.

Але в дійсності природного права у значенні певного «нормативного масиву», яким міг би користуватися, наприклад, суд, як кінцевий критерій наявності права, — не існує. Існують деякі природні основи права, котрі слугують базою

для законодавця. Саме в цьому смислі права людини є природними правами.

Природне право, як би воно не визнавалось суспільством, не може бути реалізоване у рішення суду якщо немає позитивної норми — догми. Але і позитивне право, не маючи під собою загальної основи, втрачає опору, і може досить легко стати анти-правом. Увесь масив позитивних норм повинен ґрунтуватися на природно-правовій доктрині. У цьому сенсі — природне право — законодавцю, а позитивне право — судді.

У такому розумінні знаходить своє виправдання та чільне місце і чисте «кельзеніанство». Воно стає інструментом логічної гармонізації вже соціально наповнених норм. Таким чином, різні доктрини у праві в дійсності взаємодоповнюють одна одну, як це часто буває з різними конкуруючими теоріями в науці.

Кравченко А.П.

Антропологический принцип права как механизм трансформации идей гуманизма.

В статье анализируется правовой процесс регулирования социального бытия основанием которого есть действительные гуманистические идеалы и ценности.

Ключевые слова: антропологический принцип права, гуманизм, человек, право, правовая система, принцип, свобода, ценности.

Kravchenko A.P.

Anthropological principle of law as mechanism transformation of humanism.

This article analyzes the legal process of regulation of social life which is the real reason the humanistic ideals and values.

Keywords: anthropological principle of law, humanity, man, law, legal system, the principle of freedom, values.

Надійшла до редакції 27.09.2011 р.